

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ШУЛЬГА АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 343. 222.4 (477)

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬНИХ
РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий консультант – кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Тютюгін Володимир Ілліч**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри кримінального права № 1.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **Дудоров Олександр Олексійович**, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем попередження, припинення та розслідування злочинів територіальними органами Національної поліції України;

доктор юридичних наук, професор **Житний Олександр Олександрович**, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету;

доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України **Корнякова Тетяна Всеволодівна**, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри адміністративного і кримінального права юридичного факультету.

Захист відбудеться 27 вересня 2019 року о 09.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.03 у Харківському національному університеті внутрішніх справ (61080, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ (61080, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27).

Автореферат розісланий 23 серпня 2019 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Д. Ю. Кондратов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. На всіх етапах свого існування людство тісно пов'язане з оточуючим світом, важливим складником якого є земля, що забезпечує задоволення матеріальних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних, історико-культурних та інших потреб індивіда. Проблеми, пов'язані зі створенням механізму належної охорони цього природного дару, накопичувалися протягом багатьох десятиліть. Вони були зумовлені розвитком науково-технічного прогресу, загальним зростанням чисельності населення планети, його нігілістичним ставленням до земельних ресурсів. У зв'язку з формуванням високоіндустріального суспільства різко посилювалося навантаження на окремі об'єкти навколишнього природного середовища й на довкілля в цілому, що негативно впливає на сучасність і загрожує майбутньому кожної людини. Особливої гостроти й широкого масштабу проблема охорони земельних ресурсів набула в середині ХХ ст., коли суттєво зросла інтенсивність використання останніх, почали більш часто виявлятися негативні екологічні наслідки техногенного характеру: забруднення, засмічення, псування земель, опустелювання й засолення земель сільськогосподарського призначення, деградаційні процеси, виснаження ґрунтів та ін. Такий стан речей викликав потребу розроблення нових і вдосконалення існуючих юридичних механізмів забезпечення охорони довкілля в цілому та окремих його елементів, у тому числі й земельних ресурсів.

Конституція України закріплює обов'язок держави гарантувати екологічну безпеку й підтримувати екологічну рівновагу на всій її території, долати наслідки планетарної Чорнобильської катастрофи, зберігати генофонд Українського народу. Успішна реалізація названих конституційних приписів можлива лише за умови докладання адекватних зусиль з боку кожного громадянина держави й усього суспільства в цілому. Неабияку роль у цій справі відіграють норми, якими поставлено під охорону довкілля та його складники. Статтею 14 Основного закону земля віднесена до головного національного багатства держави. Зазначений природний об'єкт виступає фундаментом формування природних і природно-антропогенних ландшафтів, вагомим підґрунтям розвитку національної економіки, сфери послуг тощо. Ось чому земельні ресурси потребують якісної й всеохоплюючої охорони, в тому числі й за допомогою заходів, що обмежують спонтанну, шкідливу й суспільно небезпечну людську діяльність, здатну погіршити якісні та кількісні характеристики цього об'єкта природи. Означені заходи мають бути спрямовані на забезпечення захисту земельних ресурсів від негативного (суспільно небезпечного) антропогенного й техногенного впливу, збереження родючості ґрунтів, підвищення їх продуктивності, використання цих ресурсів відповідно до їх цільового призначення, недопущення їх забруднення, псування й засмічення шкідливими для життя і здоров'я людей або довкілля елементами, самовільного зайняття земельних ділянок чи їх частин, незаконного заволодіння їх ґрунтовим покривом, здійснення протиправних правочинів щодо земельних ресурсів тощо.

На земельні ресурси як на основний складник довкілля, об'єкт права земельної власності й сільськогосподарської діяльності посилюється негативний антропогенний вплив, особливо небезпечний у випадках їх забруднення шкідливими засобами, псування, незаконного їх вилучення із сільськогосподарського обігу, їх безгосподарського використання тощо. Названі обставини зумовили встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні винні посягання, що завдають шкоду цьому природному ресурсу. Впливаючи на стан довкілля в цілому і створюючи екологічну небезпеку, такі діяння порушують права й інтереси землевласників і землекористувачів, погіршують економічні показники сільського господарства загалом. Кримінальний кодекс України (далі – КК) містить норми, якими передбачено кримінальну відповідальність за низку посягань на земельні ресурси. Це частини 1 і 2 ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», статті 239 «Забруднення або псування земель», 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», 254 «Безгосподарське використання земель». Існують також інші кримінально-правові заборони, якими передбачається відповідальність за посягання як на довкілля в цілому, так і на земельні ресурси, зокрема, якими опосередковано порушуються відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів (наприклад, це злочини, відповідальність за які передбачено статтями 236 «Порушення правил екологічної безпеки», 237 «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», 240 «Порушення правил охорони або використання надр», 252 «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» та ін.). Чинне законодавство містить також інші склади злочинів, розміщені в інших розділах Особливої частини КК, де фігурують земельні ресурси як предмет злочину.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, у тому числі й земельних, займалися і сьогодні займаються такі вчені, як В. І. Андрейцев, О. М. Бандурка, Ю. С. Богом'яков, М. М. Бринчук, Т. Д. Бушуєва, В. П. Владимиров, С. Б. Гавриш, Н. С. Гавриш, П. С. Дагель, О. В. Дубовик, О. О. Дудоров, Е. М. Жевлаков, О. С. Колбасов, Т. В. Корнякова, З. Г. Корчева, С. М. Кравченко, У. Я. Крастиньш, В. В. Лактіонова, Б. М. Леонтьєв, О. М. Литвинов, Н. О. Лопашенко, Ю. І. Ляпунов, В. К. Матвійчук, А. М. Мірошніченко, І. І. Митрофанов, В. Л. Мунтян, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, В. В. Петров, П. Ф. Повеліцина, А. М. Притула, Б. Г. Розовський, Н. І. Тітова, В. Б. Харченко, П. В. Хряпінський, Ю. С. Шемшученко, Н. Г. Шимбарєва, М. В. Шульга, а також інші фахівці з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології. У результаті досліджень, що провадилися в останні півстоліття названими вище та іншими фахівцями, у правовій доктрині сформовано низку теорій кримінально-правової охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань, а їх наукові здобутки створили надійні підвалини для подальшого пізнання порушеної проблематики.

Останні дослідження проблем кримінально-правової охорони довкілля були реалізовані в роботах С. Б. Гавриша «Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства)»

(2002 р.) і В. К. Матвійчука «Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики» (2008 р.). Ученими проаналізовано закономірності встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на навколишнє природне середовище (довкілля), висловлено низку раціональних пропозицій з удосконалення чинного природоохоронного законодавства та правозастосовної практики. Але у зв'язку з плінністю часу, виникненням нових і трансформацією традиційних суспільних відносин слід відмітити, що значна кількість досліджень з означеної тематики ґрунтується на застарілій нормативній базі або ж викладена з використанням вузького підходу – лише з позицій екологічної безпеки і природного блага, без урахування сучасного праворозуміння екологічних феноменів та особливостей окремих елементів навколишнього природного середовища. Крім того, опубліковані роботи здебільшого присвячені комплексу єдиної системи довкілля, а не окремим його складникам. Цим пояснюється нагальна потреба в доктринальному осмисленні чинного кримінального законодавства і кримінально-правової політики загалом з позицій новітніх підходів до досліджуваної проблематики.

Окремі аспекти кримінальної відповідальності за посягання на земельні ресурси розкрили у своїх працях В. М. Захарчук, М. В. Кумановський, Р. О. Мовчан, О. С. Олійник, С. М. Ребенко, І. С. Тальянчук, Н. Ю. Цвіркун та ін. Ними виявлено низку дискусійних проблем з одночасною пропозицією вирішення окремих питань. Втім, чимало з них, що стосуються заявленої тематики дослідження, правниками взагалі не вивчалось, а деякі розроблені явно недостатньо. Майже не вивчені криміналізовані діяння, що посягають на земельні ресурси України, сутність таких правопорушень, генеза кримінального законодавства в цій сфері. Не досліджувалося поняття «кримінальне правопорушення проти земельних ресурсів України», не порівнювалися національне законодавство й міжнародно-правові акти, спрямовані на протидію цим суспільно небезпечним проявам. Мало уваги приділено об'єкту зазначених діянь, існує проблема об'єднання останнього з їх предметом. Потребують переосмислення також інші складоутворюючі ознаки названих діянь, зокрема, визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів. Вимагають розроблення питання відмежування кримінально-караних діянь від інших так званих земельних правопорушень. На цьому тлі потребує розв'язання і проблема співвідношення таких юридичних конструкцій, як «злочин проти земельних ресурсів» і «кримінальний проступок у сфері земельних відносин». Залишаються невирішеними проблеми криміналізації й декриміналізації діянь у зазначеній царині, світові реформаторські тенденції, питання застосування покарання та інших засобів кримінально-правового впливу за посягання на земельні ресурси та ін.

Окремої уваги заслуговує оцінка якості й ефективності кримінально-правової охорони земельних ресурсів з урахуванням проведення в Україні земельної реформи, спрямованої на зміни в земельних правовідносинах, на перегляд ставлення до земельних ресурсів не тільки як до об'єкта відносин земельної власності й сільськогосподарської діяльності, а й як до елемента довкілля, що знаходиться в постійній взаємодії з усіма іншими елементами єдиної екологічної системи. Одним

із правових наслідків такої реформи є криміналізація окремих форм кримінальних практик, спрямована на охорону, раціональне використання й відтворення земельних ресурсів. Водночас країні поки що бракує чітко окресленої та цілеспрямованої державної політики запобігання і протидії злочинності у сфері земельних правовідносин. Вагомим негативним чинником означеного є наявність суттєвих прогалин, багатьох застарілих і практично не діючих норм у галузі забезпечення правопорядку і протидії злочинним проявам у земельних відносинах. Зазначене також зобов'язує вчених-теоретиків і практиків більш ґрунтовно підходити до вирішення наведених вище проблем з метою їх подальшого усунення.

Саме названий комплекс обставин і зумовив вибір теми й основні напрямки цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджується з положеннями Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 р. № 735-р; р. 3 Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016; р. 4 Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 року № 501/2015; п. 5.16 додатку 5 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого Наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275; р. 7 Координаційного плану наукових досліджень з проблем кримінології на 2017 р., затвердженого на засіданні Координаційного бюро з проблем кримінології НАПрН України у 24.03.2017 р.; п. 5.1 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років, схвалених рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ від 24.04.2015 р. Обрана тема також відповідає тематиці наукових досліджень кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ на 2014–2018 роки «Протидія злочинності кримінально-правовими та кримінологічними засобами» (номер державної реєстрації 0113U008195).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 22 квітня 2011 року (протокол № 4) й уточнена 27 лютого 2018 року (протокол № 2).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в розробленні теоретичної моделі системи кримінально-правової охорони земельних ресурсів як невід'ємної частини навколишнього природного середовища, а також об'єкта земельної власності й господарської діяльності від суспільно небезпечних посягань. Вона ґрунтується на авторській концепції інтеграційної землеохоронної політики й сучасному праворозумінні дійових і потенційних заходів протидії цьому негативному явищу, а також на опрацюванні науково обґрунтованих положень і рекомендацій щодо подальшого вдосконалення чинного законодавства в цій сфері і практики його застосування.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- вивчити методологію дослідження проблем кримінально-правової охорони земельних ресурсів України з метою оптимального вирішення питання протидії цьому негативному соціальному явищу;
- сформулювати авторську дефініцію юридичної конструкції «злочини проти земельних ресурсів України», назвати основні її ознаки;
- висвітлити соціально-кримінологічні, нормативні, екологічні, порівняльні й міжнародно-правові чинники, якими зумовлюється введення в чинне національне кримінальне законодавство норм щодо відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси України;
- розкрити проблему об'єкта досліджуваних складів злочинів з урахуванням сучасних досягнень кримінально-правової науки;
- назвати особливості класифікації об'єктів злочинів проти земельних ресурсів України;
- розглянути специфіку земельних ресурсів як особливого предмета злочину;
- провести аналіз загальнотеоретичних положень для встановлення об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України;
- показати внутрішній зміст об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України;
- підкреслити особливості кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України залежно від елементів їх об'єктивної сторони;
- дослідити специфіку суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України у теорії кримінального права;
- охарактеризувати види суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України та оцінити можливість встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси юридичних осіб;
- проаналізувати особливості кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України залежно від їх суб'єкта;
- навести теоретичні підстави визначення суб'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів у теорії кримінального права України;
- встановити наукові аспекти окреслення форм і видів вини у злочинах проти земельних ресурсів України, охарактеризувати існуючі проблеми комбінованої форми вини в контексті сучасної доктрини кримінального права;
- указати на специфічні особливості кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України залежно від елементів суб'єктивної сторони;
- визначити загальні засади й особливості форм реалізації кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів України;
- уточнити специфіку покарання як складової частини форм реалізації кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів України;
- з'ясувати можливість кримінально-правової охорони земельних ресурсів України засобами, що не становлять кримінальної відповідальності;
- розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо напрямків удосконалення приписів чинного кримінального законодавства, спрямованих на охорону земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань.

Об'єктом дослідження виступили суспільні відносини у сфері кримінально-правової охорони земельних ресурсів як невід'ємного складника навколишнього

природного середовища, об'єкта права земельної власності й господарської діяльності засобами кримінально-правового впливу.

Предметом дослідження є законодавчі, теоретичні і прикладні проблеми кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя дисертації становлять традиційні положення теорії пізнання як загальнонаукового фундаментального засобу пізнання дійсності. Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети й завдань, а також його об'єкта, предмета й методології. Основним серед використаних є діалектичний метод, завдяки якому найбільш повно було з'ясовано сутність понять, що характеризують процеси становлення, трансформації й сучасного забезпечення механізму кримінально-правової охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань. Саме діалектичні ідеї дозволили пояснити не тільки логіку формування тих чи інших понять, а й їх універсальність і кримінально-правову значущість.

Використано традиційно існуючі три методологічні рівні дослідження – філософський, загальнонауковий і дисциплінарний (міждисциплінарний). Їх складає сукупність методів пізнання об'єктивної дійсності, яка дає можливість чітко і зрозуміло вирішити поставлені завдання. Зокрема, метод ідеалістичної діалектики застосовано при вивченні кримінально-правових механізмів забезпечення охорони земельних ресурсів через норми, взяті в єдності з іншими складами суміжних злочинів (розділ 1, підрозділи 3.3, 4.3, 5.3, 6.2); історико-правовий – у процесі аналізу історичних чинників розвитку кримінального законодавства у сфері правової охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань, а також при вирішенні питання щодо криміналізації цих діянь на різних етапах історичного розвитку держави (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 4.1, 5.1); порівняльно-правовий – при порівнянні норм КК України з відповідними нормами кримінального законодавства окремих зарубіжних країн, які встановлюють відповідальність за посягання на окремі складники земельних ресурсів, що дозволило розробити рекомендації з удосконалення чинного національного кримінального законодавства (підрозділи 1.2, 1.3, 3.2, 4.2, 5.2). Системний метод дозволив розглянути об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого частинами 1 і 2 ст. 197-1, а також статтями 239, 239-1, 239-2 і 254 КК, виявити недоліки зазначених правових приписів, а також сформулювати пропозиції, спрямовані на покращення законодавчої регламентації щодо відповідальності за кримінально карані посягання на земельні ресурси (розділи 2–5). Структурно-логічний метод задіяно для визначення основних напрямків оптимізації кримінально-правового забезпечення охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань (підрозділи 2.3, 3.3, 4.3, 5.3, 6.3, висновки). Соціологічний метод послужив здійсненню критичного аналізу матеріалів слідчої й судової практики, що стосується розглядуваної тематики (підрозділи 3.2, 3.3, 4.2, 4.3, 5.2, 5.3, 6.2). Оперування методом статистики допомогло проаналізувати статистичні показники правозастосовної практики, пояснити причини й умови вчинення досліджуваних злочинів (підрозділи 3.3, 4.3, 5.3). Метод узагальнення став у нагоді для наведення існуючих точок зору та результатів наукових досліджень у розглядуваній сфері (у всіх розділах і підрозділах

дисертації). У роботі знайшли відбиття також методи аналізу й синтезу, індукції й дедукції, а також мовний метод (у всіх розділах і підрозділах роботи).

Зазначені та деякі інші методи пізнання в сукупності з найважливішими теоретичними положеннями, принципами й науковими парадигмами складають теоретико-методологічні засади цього дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертації послужили наукові праці фахівців (у тому числі зарубіжних) у галузі філософії, загальної теорії держави і права, кримінального, кримінального процесуального, екологічного, земельного права, кримінології тощо.

Положення й висновки наукової роботи ґрунтуються на нормах Конституції України, законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які визначають правові засади охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів із урахуванням тих основних функцій, що виконують ці природні ресурси України.

Інформаційну й емпіричну базу дослідження становлять статистичні матеріали Державної судової адміністрації та інших правоохоронних відомств за 2001–2018 роки, зокрема, 3825 судових рішень, з яких 290 вироків судів за кримінальними справами і провадженнями (234 – за ст. 197-1; 14 – за ст. 254; 28 – за ст. 239; 9 – за ст. 239-1; 5 – за ст. 239-2 КК).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є першим в Україні комплексним науковим дослідженням, у якому з урахуванням чинного законодавства, досягнень теорії і практики висунуто низку концептуальних у теоретичному і прикладному аспектах положень і висновків, які розкривають сучасний стан розв'язання проблем, пов'язаних з кримінально-правовою охороною земельних ресурсів України на сучасному етапі суспільного розвитку, показано перспективні напрями вдосконалення відповідних приписів чинного КК України. Автором дисертації сформульовано низку важливих для юридичної доктрини положень, висновків і пропозицій, що містять елементи новизни.

Уперше:

- на підставі сучасного праворозуміння сформульовано засади кримінально-правової охорони одного з фундаментальних елементів навколишнього природного середовища – земельних ресурсів як об'єкта (а) довкілля, (б) правовідносин земельної власності і (в) сільськогосподарської діяльності;

- розроблено концепцію кримінально-правової охорони земельних ресурсів України, що ґрунтується на результатах комплексного дослідження заявленої проблематики, з урахуванням сучасних поглядів та останніх досягнень юридичної доктрини, яка включає концентрацію уваги законодавця на забезпеченні належної правової охорони земельних ресурсів як необхідної умови нормального функціонування довкілля, а відповідно, й людини як невід'ємної складової частини єдиної системи останнього, а правозастосовця – на використанні нормативних приписів не тільки кримінально-правового характеру, а й комплексу відомчих правових актів у процесі кримінально-правової охорони земельних ресурсів України;

- запропоновано авторський підхід до розуміння сутності об'єкта злочинів проти земельних ресурсів України не тільки як сукупності відносин у царині

охорони, раціонального використання й відтворення цих природних ресурсів, а і як соціального блага, цінності, сфери життєдіяльності тощо залежно від виду цього злочину;

- установлено, що об'єкт і предмет таких посягань, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво мають відмінності, а тому вони вимагають відокремлення й конструювання їх самостійних юридичних складів із встановленням в окремих нормах підстав кримінальної відповідальності;

- аргументується необхідність зосередження всіх кримінально-правових заборон у сфері охорони земельних ресурсів України в Розділі VIII Особливої частини КК «Злочини проти довкілля», що дозволить правозастосовцю правильно обирати норму закону в разі посягання на земельні ресурси;

- доведено, що у злочинах проти земельних ресурсів України потрібно виділяти похідні наслідки, що мають: а) фізичний характер – при реальному заподіянні шкоди життю або здоров'ю людей чи створенні небезпеки її спричинення; б) економічний характер – при спричиненні значної майнової (економічної) шкоди законному володільцю або власникові земельної ділянки; в) екологічний характер – при завданні шкоди довкіллю або створенні небезпеки її заподіяння;

- виявлено можливість учинення злочинів проти земельних ресурсів України з комбінованою формою вини, коли ставлення свідомості й волі суб'єкта до суспільно небезпечного діяння (порушення) характеризується умисною формою вини (прямим або непрямим умислом); що ж стосується суспільно небезпечних наслідків, тут психічна діяльність винного характеризується виключно необережною формою вини (злочинною самовпевненістю або злочинною недбалістю);

- обґрунтовано: а) доцільність криміналізації незаконних дій під час здійснення цивільно-правових правочинів; б) застосування категорії «земельні ресурси» як об'єднуючої у складах злочинів проти земельних ресурсів України; в) об'єднання складів злочинів, передбачених частинами 1 і 2 ст. 197-1, а також статтями 239-1 та 239-2 КК, в один загальний склад – «Незаконне заволодіння земельними ресурсами».

Удосконалено:

- розуміння детермінантів суспільно небезпечних посягань на земельні ресурси України як екологічних, економічних, правових, організаційних, політичних та інших чинників, усунення або обмеження яких є завданням протидії зазначеним суспільно небезпечним посяганням. При цьому особливу увагу приділено екологічному чиннику як визначальному у злочинах проти земельних ресурсів;

- концепцію державної політики кримінально-правової охорони земельних ресурсів у сфері забезпечення їх належного захисту від суспільно небезпечних посягань, що передбачає: а) комплексне дослідження окреслених проблем охорони земельних ресурсів України на підставі сучасних поглядів та останніх досягнень науки; б) оптимізацію закону про кримінальну відповідальність у частині забезпечення належної охорони земельних ресурсів як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави; в) забезпечення пріоритету приписів чинних міжнародних договорів (згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України) над національним законодавством, що стосується захисту цього природного ресурсу держави;

- науковий підхід до розуміння предмета злочину проти земельних ресурсів України як складової частини довкілля, права земельної власності й сільськогосподарської діяльності людини;

- обґрунтування позиції, що за рівнем узагальнення («за вертикаллю») об'єкт злочинів проти земельних ресурсів України має чотириступеневу структуру – загальний, родовий, видовий й безпосередній. Це пов'язано з тим, що земельні ресурси виконують декілька основних функцій – природну (екологічну), економічну (господарську), соціальну, політичну, культурну, оздоровчу та ін. При цьому визначальною виступає функція природна (екологічна), яка є провідною при визначенні об'єкта досліджуваних злочинів;

- положення щодо принципів криміналізації суспільно небезпечної поведінки суб'єкта, відповідності правових наслідків ступеню й характеру їх небезпечності, що тягне за собою встановлення кримінальної відповідальності за посягання на земельні ресурси України, адже у випадках невідповідності злочинних посягань рівню їх небезпечності такі правові норми стають «мертвими» (наприклад, ст. 254 КК);

- позицію про потребу вдосконалення існуючої системи покарань за злочини проти земельних ресурсів України, зокрема, про доцільність здійснити перехід до покарань, не пов'язаних з позбавленням або обмеженням волі, тобто до більш широкого застосування штрафних санкцій як покарань економічного характеру, що здатні створити умови, за наявності яких учинений злочин буде перш за все економічно не вигідним для правопорушника.

Дістали подальшого розвитку:

- наукові положення щодо методології дослідження проблем кримінально-правової охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань, яку становить сукупність методів і прийомів наукового пізнання. Це дозволило поглибити доктринальні знання і сформулювати зорієнтовані більш практично авторські дефініції таких юридичних конструкцій, як «злочини проти земельних ресурсів», «забезпечення охорони земельних ресурсів засобами кримінально-правового впливу», «кримінально-правова охорона земельних ресурсів України» з уточненням їх значення для цілісної системи кримінально-правової науки;

- система аргументів щодо неможливості визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів. Наголошено на неприйнятності на сучасному етапі розвитку національного кримінального права закріплення цього виду суб'єкта злочину в законі про кримінальну відповідальність, оскільки найголовнішою перепорою цьому служать існуючі галузеві принципи персональної відповідальності й індивідуалізації покарання;

- судження про необхідність урахування додаткових ознак суб'єкта злочину, тобто визнання його загальним або спеціальним при встановленні певних особливостей його притягнення до кримінальної відповідальності за суспільно небезпечне посягання на зазначені природні ресурси. Вид такого суб'єкта визначається специфікою об'єктивної сторони вчиненого ним складу злочину (спеціальному суб'єктові притаманні ті ж самі ознаки, що й суб'єктам усіх інших

злочинів, а ось особливою додатковою його ознакою є наявність обов'язку дотримуватися норм і правил поведінки із земельними ресурсами);

– аргументація теоретичної позиції, що штраф, як кримінальне покарання, є найбільш дійовим основним видом покарання за злочини проти земельних ресурсів України;

– твердження, що кримінальна відповідальність – це не єдиний засіб кримінально-правового впливу у справі охорони земельних ресурсів України, оскільки, як свідчить проведений аналіз судових рішень, досить часто застосовуються й інші засоби такого впливу, яким поки що не приділяється достатньої й належної уваги з боку теорії кримінального права, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності; обставини, що виключають злочинність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність; примусові заходи медичного й виховного характеру; спеціальна конфіскація та ін.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки і пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій сфері – для подальшого вивчення й розв'язання теоретичних і практичних проблем кримінально-правової охорони земельних ресурсів, а також розроблення відповідних пропозицій (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у наукову діяльність Кримінологічної асоціації України від 11 березня 2019 р.);

– у правотворчій діяльності, де сформульовані в цій науковій роботі висновки, пропозиції й рекомендації, можуть бути застосовані для підготовки й уточнення низки законодавчих і підзаконних актів, що стосуються забезпечення кримінально-правової охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань (Лист про використання матеріалів дослідження в діяльності Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 11 квітня 2019 р. № М-370/3.2-16);

– у правозастосовній діяльності – з метою оптимізації використання результатів дослідження у практиці судових і правоохоронних органів (Акт впровадження результатів дисертації у судову діяльність Верховного Суду України від 10 червня 2019 р.; Акт про впровадження результатів наукового дослідження у практичну діяльність слідчих підрозділів Головного слідчого управління Національної поліції України від 26 березня 2019 р.);

– у навчальному процесі – при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Кримінальне право України», «Кримінологія та профілактика злочинів», «Основи кримінально-правової кваліфікації», «Сучасні проблеми кримінального права», а також при підготовці підручників, методичних матеріалів, навчальних посібників з названих дисциплін (Акт про впровадження результатів наукового дослідження у навчальний процес Харківського національного університету внутрішніх справ від 25 березня 2019 р.; Довідка про впровадження результатів дослідження у навчальний процес Харківського економіко-правового університету від 12 червня 2019 р., № 01-06/88).

Апробація матеріалів дисертації. Підсумки розкриття й вирішення проблеми в цілому та окремих її аспектів, одержані узагальнення й висновки оприлюднені

дисертантом на всеукраїнських і міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, засіданнях «круглих столів», зокрема: «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 2010, 2011, 2013, 2018 pp.); «Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи» (м. Харків, 2011 р.); «Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції» (м. Харків, 2012 р., 2015 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2012 р.); «Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції в Україні» (м. Харків, 2013 р.); «Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти» (м. Львів, 2013 р.); «Національні та міжнародні механізми захисту прав людини» (м. Харків, 2013 р.); «Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків» (м. Харків, 2014 р.); «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті» (м. Кошице, Словацька Респ., 2015 р.); «Інтеграція Молдови и Украины в Европейский Союз: правовой аспект» (м. Кишинев, Респ. Молдова, 2015 р.); «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 2016 р.); «Інноваційні наукові дослідження правового регулювання публічного адміністрування» (м. Люблін, Респ. Польща, 2017 р.); «Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах» (м. Львів, 2017 р.).

Публікації. Основні положення, висновки і пропозиції, сформульовані за результатами дисертаційної роботи, відображені в одноособовій монографії, у 18-ти статтях, опублікованих у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, 6-ти статтях, надрукованих у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію, у 17-ти працях апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, 6-ти розділів, які об'єднують 18 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 525 сторінок, з яких основний текст займає 383 сторінки, список використаних джерел розташований на 108 сторінках (1158 найменувань), додатки – на 14-ти сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, висвітлюється ступінь її наукової розробленості, формулюються об'єкт, предмет, мета й завдання дослідження, визначаються теоретико-методологічні засади й емпірична база, аргументується наукова новизна одержаних результатів, їх теоретичне і практичне значення, форми апробації і структура дисертаційної роботи.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні аспекти кримінально-правової охорони земельних ресурсів України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Методологічні засади дослідження охорони земельних ресурсів України кримінально-правовими засобами»* здійснено аналіз методології в загальнонауковому і правознавчому аспектах, розкрито її структуру, показано роль окремих її компонентів у дослідженні тих чи інших питань.

Проблемні аспекти методології досліджували такі науковці, як-то: П. П. Андрушко, В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, А. М. Бойко, В. І. Борисов, Ю. В. Голік, В. К. Гришук, Н. О. Гуторова, І. М. Даньшин, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, В. І. Касьян, Д. А. Керимов, М. І. Козюбра, О. М. Костенко, М. В. Костицький, Н. М. Кушнарєнко, О. М. Литвинов, С. Я. Лихова, О. Є. Маноха, В. О. Навроцький, Є. С. Назимко, М. І. Панов, В. М. Попович, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Ю. А. Тихомиров, В. О. Туляков, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк, С. В. Хилюк, В. М. Шейко, Ю. С. Шемчушенко та ін. На підставі їхніх ідей і підходів сформульовано авторське бачення теоретико-методологічних засад проведення дослідження. З урахуванням діалектичного методу наукового пізнання визначено напрями наукового пошуку в історико-філософському й філософсько-правовому вимірах. Саме цей метод було використано під час аналізу сутності понять, що характеризують процеси становлення, трансформації й сучасного забезпечення кримінально-правової охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань.

Наукова парадигма дослідження представлена сукупністю загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання соціально-правової дійсності, що дозволило забезпечити об'єктивність і достовірність отриманих результатів.

У підрозділі 1.2 *«Теоретичні проблеми визначення та практичне значення поняття злочину проти земельних ресурсів України»* аргументується необхідність дослідження процесу формування підходів до тлумачення поняття злочину проти земельних ресурсів України та його впливу на правозастосовну практику. Юридична конструкція «злочин проти земельних ресурсів України» є універсальною і фундаментальною категорією. Це пов'язано з тим, що вона формує уявлення про зміст кримінально-правових заборон земельних правопорушень, дозволяє відмежовувати злочини проти земельних ресурсів від аналогічних адміністративно-правових деліктів та інших правопорушень, служить оптимальному встановленню складів злочинів у досліджуваній сфері, окреслює обсяг завдань у процесі протидії й запобігання останнім. Правильне тлумачення цього поняття впливає на криміналізацію й декриміналізацію діянь, що входять до групи подібних кримінальних правопорушень, створює умови для розуміння юридичної природи злочинів проти земельних ресурсів як негативної соціально-правової категорії.

Трактування будь-якого конкретного злочину (чи групи злочинів) повинно ґрунтуватися на законодавчо закріпленій дефініції злочину, передбаченій у ст. 11 КК. Наголошується, що визначення поняття досліджуваних злочинів має охоплювати: (а) загальні ознаки злочину, що передбачені у ст. 11 КК, (б) специфічні об'єктивні й суб'єктивні ознаки складів злочинів, що входять до групи злочинів проти земельних ресурсів України, (в) логічно вивірену наукову термінологію в характеристиці зазначених діянь. З огляду на вказане сформульовано поняття «злочини проти земельних ресурсів України». Ними пропонується визнавати суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), передбачені відповідними статтями Розділів VI і VIII Особливої частини КК, які вчиняються відповідним суб'єктом і посягають на відносини у сфері земельної власності, охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів. При цьому

суттєвими ознаками досліджуваних злочинів є суспільна небезпека такого діяння, його протиправність, винність, суб'єкт злочину і специфічний об'єкт кримінально-правової охорони. Недоцільним вбачається виділення караності як самостійної ознаки цих злочинів, оскільки вона логічно впливає з ознаки «протиправність».

У підрозділі 1.3 «Особливості соціально-правової обумовленості встановлення заборони злочинних посягань на земельні ресурси України» проаналізовано питання обґрунтованості й соціальної обумовленості встановлення в чинному КК відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси. При цьому автор спирається на окремі аспекти формування й реалізації кримінально-правової політики, яким в різні часи присвячували свої наукові дослідження такі вітчизняні й зарубіжні фахівці з кримінального права та кримінології, як Л. В. Багрій-Шахматов, М. О. Беляєв, Є. В. Благов, В. І. Борисов, Л. Д. Гаухман, Л. М. Герасіна, О. А. Герцензон, В. К. Гришук, П. С. Дагель, О. М. Джу́жа, М. І. Загородніков, І. Є. Звечаровський, М. Й. Коржанський, О. П. Коробова, О. М. Литвак, Н. О. Лопашенко, Ю. Г. Ляпунов, І. І. Митрофанов, В. С. Молодцов, М. І. Матузов, П. М. Панченко, П. Л. Фріс, Д. А. Шестаков та ін.

Соціально-правова обумовленість заборони посягань на земельні ресурси України ґрунтується на системі чинників – соціально-кримінологічному, нормативному, екологічному, порівняльному й міжнародно-правовому. У сукупності всі вони виступають достатньою підставою для визнання діяння кримінально-караним і для подальшого законодавчого закріплення кримінально-правових заборон у законі. Соціально-кримінологічний чинник визначає, що головною причиною встановлення й подальшого закріплення кримінально-правової заборони конкретних діянь, які посягають на земельні ресурси, є їх суспільна небезпека, на ступінь якої впливає соціальна цінність цього об'єкта для людини, суспільства й держави. Нормативний чинник відображає зумовленість кримінально-правової охорони земельних ресурсів. Законодавець, установлюючи заборону в Особливій частині КК, має усунути існуючу прогалину у праві, залишивши при цьому пріоритет наявних кримінально-правових норм, що підтверджується заборонами різного роду посягань на земельні ресурси та їх окремі складники. Екологічний чинник дозволяє з'ясувати важливість досліджуваного об'єкта для людини, суспільства й держави, завдяки чому підтверджується потреба в закріпленні саме кримінально-правових засобів впливу на осіб, винних у заподіянні суспільно небезпечної шкоди цим природним ресурсам. Порівняльний чинник задіяно для розкриття переходу від менш суворих видів юридичної відповідальності до найбільш суворого в разі здійснення посягання на земельні ресурси. Існуючий перелік порушень земельного законодавства в деяких випадках дублюється адміністративною і кримінальною відповідальністю (наприклад, за самовільне зайняття земельної ділянки, забруднення землі, незаконне зняття й заволодіння ґрунтовим покривом землі тощо). Завдяки цьому чиннику відбувається диференціація адміністративної і кримінальної відповідальності за правопорушення земельного законодавства. Міжнародно-правовий чинник використовується для порівняння норм кримінального законодавства України та інших держав, що стосується правової охорони земельних ресурсів, для впровадження прогресивних ідей і зарубіжного досвіду практичного застосування означених норм. Цей чинник

указує на потребу досконального вивчення останнього, за якого держава всебічно захищає відносини в царинах охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів, з метою подальшого вдосконалення національного законодавства в цій галузі. Робиться висновок, що криміналізація певних суспільно небезпечних посягань на земельні ресурси виступила своєчасним, закономірним і соціально зумовленим кроком вітчизняного законодавця.

Розділ 2 «Правова характеристика об'єкта та предмета злочинів проти земельних ресурсів України» містить три підрозділи.

У підрозділ 2.1 *«Визначення об'єкта злочинів проти земельних ресурсів України у світлі сучасної кримінально-правової доктрини»* проведено критичний аналіз підходів до визначення об'єкта злочину у кримінально-правовій науці. Окреслено напрями розвитку поглядів учених-правників із цього приводу й систематизовано їхні точки зору. Дисертант виходить із того, що об'єктом злочину є те, чому завдається шкода суспільно небезпечним діянням. В одних випадках це можуть бути суспільні відносини, в інших – соціальні блага, цінності, безпека існування людини, суспільства, держави, сфери життєдіяльності індивіда тощо.

Концепцію «об'єкт злочину – суспільні відносини» як домінуючу у вченні про об'єкт злочину не можна вважати універсальною й достатньою. Це стає зрозумілим у процесі комплексного аналізу складу злочинів проти земельних ресурсів України. Названа група злочинів характеризується своєю неоднорідністю. До її складу входять злочини, розташовані в розділах VI «Злочини проти власності» та VIII «Злочини проти довкілля» КК. Але ж земельні ресурси виступають насамперед об'єктом природи, який у своєму існуванні не залежить від людини, крім випадків заподіяння нею шкоди своєю антропогенною діяльністю. Усі інші властивості розглядуваного елемента довкілля (соціальні, економічні, господарські тощо) є другорядними. Ґрунтовне вивчення й аналіз окремих видів об'єктів злочинів проти земельних ресурсів України дозволило застосувати так звану змішану концепцію об'єкта злочину, сутність якої полягає в можливості компіляції (поєднання) декількох основних теорій у межах однієї групи злочинних посягань. Наведений підхід допоміг повніше й об'єктивніше з'ясувати внутрішню побудову кожного виду об'єкта досліджуваного злочину.

Об'єктом злочинів проти земельних ресурсів слід вважати їх нормальний, належний стан як сукупність пов'язаних природних об'єктів, систем і ландшафтів, як благо, подароване людині долею від народження, які служать основним національним багатством і цінністю для її буття. При встановленні об'єкта злочину проти земельних ресурсів України використано його ціннісну концепцію, зумовлену їх домінуючою роллю в житті індивіда як об'єкта довкілля і маючу неоціненне значення в житті останнього.

Розкрито механізм заподіяння шкоди безпосередньому об'єкту злочинів проти земельних ресурсів України суспільно небезпечним посяганням, яким чиниться негативний вплив на цей об'єкт довкілля, що погіршує в першу чергу якісні й кількісні характеристики (показники) цих ресурсів, спричиняючи шкоду природним об'єктам, життю або здоров'ю людей, порушуючи право земельної власності й унеможливаючи здійснення сільськогосподарської чи іншої господарської діяльності.

У підрозділі 2.2 «Особливості класифікації об'єктів злочинів проти земельних ресурсів України» обґрунтовується, що для злочинів проти довкілля, до складу яких включені злочини проти земельних ресурсів, логічно застосовувати чотириступеневу їх градацію (класифікацію). Це пов'язано передусім з особливостями їх предмета, яким виступають земельні ресурси України, що виконують різноманітні функції, й тому є головними елементами навколишнього природного середовища, виступаючи необхідною умовою існування всього живого на Землі, а також об'єктом права земельної власності й сільськогосподарської діяльності людини.

У процесі з'ясування основних безпосередніх об'єктів цієї групи злочинів варто перш за все виходити з провідної ролі земельних ресурсів як елемента довкілля, а вже потім – як об'єкта відносин власності й господарської діяльності. Виняток становить лише самовільне зайняття земельної ділянки, про що йдеться в частинах 1 і 2 ст. 197-1 КК. Зауважимо, що місцезнаходження вказаного нормативного положення викликає дискусію серед правознавців. З огляду на існуючі приклади розміщення тієї чи іншої кримінально-правової норми у відповідному розділі Особливої частини КК зроблено висновок про потребу перенесення приписів частин 1 і 2 ст. 197-1 у Розділ VIII «Злочини проти довкілля» Особливої частини КК. Не можна вважати злочинами проти земельних ресурсів ті суспільно небезпечні і протиправні діяння, опосередкованим результатом яких є заподіяння шкоди цим природним об'єктам (наприклад, диверсію (ст. 113), невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252), терористичний акт (ст. 258), екоцид (ст. 441) та ін.). Не менш важливим критерієм у таких випадках є спрямованість умислу винного. У наведених прикладах умисел аж ніяк не спрямований на заподіяння шкоди земельним ресурсам і не є визначальним у процесі кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України.

У підрозділі 2.3 «Земельні ресурси як специфічний предмет злочинів» акцентується увага на тому, що всі злочини проти земельних ресурсів є предметними. Їх предметом слід вважати земельні ресурси як об'єкти природи, що становлять собою сукупний екологічний ресурс поверхні суші планети Земля як просторового базису розселення й господарської діяльності індивідів, як основний засіб виробництва в сільському й лісовому господарстві країни та ін. Земельні ресурси – основний продукт природи. Вони територіально обмежені, нічим не замінні, не зношуються при раціональному їх використанні, їм притаманна така властивість, як родючість. Це універсальний вид природних ресурсів, необхідний практично для всіх сфер людської діяльності. Зокрема, для промисловості, будівництва і транспорту земля служить ще й територіальним ресурсом, певним плацдармом, на якому розгортається господарська діяльність людини.

Будучи, так би мовити, категорією збірною, земельні ресурси охоплюють: Землю – як категорію глобальну; землі – як категорію територіальну й соціальну; земельні ділянки – як правову і економічну категорію, виступаючи при цьому об'єктом права земельної власності; ґрунтовий (поверхневий шар) земельної ділянки – як природну (екологічну) й економічну категорії.

До суттєвих ознак земельних ресурсів як предмета означених злочинів, що відрізняють його від інших предметів, відносять фізичну, юридичну, соціальну, економічну і природну (екологічну) ознаки. Земельні ресурси – це матеріальне й реально існуюче утворення, яке має свої межі й одиниці виміру. У сукупності вони характеризуються особливим правовим статусом (станом), що визначається чинним національним законодавством. У процесі своєї життєдіяльності суспільство в цілому й будь-яка людина, зокрема, постійно взаємодіють зі складниками земельних ресурсів, від стану яких залежить існування всього живого на планеті Земля. Не маючи власної собівартості, земельні ресурси в той же час мають свою ціну, виступаючи засобом виробництва й отримання прибутку шляхом залучення в суспільне виробництво в сільському й лісовому господарстві, в будівництві тощо. Нарешті, земельні ресурси становлять собою основу всіх інших об'єктів природи, оскільки останні, в тому числі й людина, функціонують разом і завдяки їм. Ось чому їх природна (екологічна) ознака є найголовнішою, за допомогою якої кваліфікуються суспільно небезпечні діяння й відмежовуються злочини у сфері охорони земельних ресурсів – як один від одного, так і від інших правопорушень.

Розділ 3 «Встановлення об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України» налічує три підрозділи.

У підрозділі 3.1 *«Загальнотеоретичні положення щодо визначення об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України»* здійснено аналіз сучасного стану наукових розвідок у досліджуваній царині. Узагальнивши позиції науковців щодо змісту об'єктивної сторони складу злочину, автор констатує, що ознаками об'єктивної сторони складу злочину визнаються: (а) суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), (б) злочинний результат (ця ознака іноді йменується «наслідки злочинну»), (в) причинний зв'язок між діянням і результатом, (г) спосіб, (д) обстановка, (е) час, (є) місце, (ж) засоби вчинення злочину. При цьому не підлягає сумніву теза, що об'єктивна сторона складу злочину є зовнішнім проявом злочину, тобто існує в об'єктивній дійсності, що можна оцінити об'єктивно. Найголовнішою особливістю злочинів проти довкілля й безпосередньо проти земельних ресурсів є те, що з правової точки зору обов'язковою є оцінка не тільки діяння, механізм якого можливо прослідкувати й оцінити, а також його результату (наслідків). Це пов'язано зі специфікою існування й функціонування природних ресурсів. За умов негативного впливу на них такий результат настає не одразу, а з певним, так би мовити, відставанням.

Основними недоліками існуючих теорій трактування об'єктивної сторони складу злочину дисертант вважає занадто широке її тлумачення, що було характерним для перших років існування радянської школи кримінального права, а також визнання обов'язковими ознаками поруч із суспільно небезпечним діянням ще й злочинного наслідку, а також необхідного причинного зв'язку між діянням та його результатом. Ним підтримується позиція, згідно з якою об'єктивною стороною складу злочину є система передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, спрямованого на порушення об'єкта кримінально-правової охорони, і які характеризують зовнішню картину посягання особи на об'єкт злочину і, відповідно, виступає предметом суб'єктивного оцінювання.

Під об'єктивною стороною складу злочинів проти земельних ресурсів пропонується розуміти вольовий свідомий акт негативної, суспільно небезпечної поведінки суб'єкта злочину в об'єктивній дійсності, якою заподіюється шкода природним ресурсам України. Як обов'язковий елемент складу злочину, об'єктивна сторона, притаманна злочинній поведінці, описаній в диспозиції відповідної статті, складається із суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків екологічної спрямованості й необхідного причинного зв'язку. З огляду на те, що посягання на земельні ресурси України належать до злочинів з матеріальним складом, вивченню підлягають усі елементи їх об'єктивної сторони: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, необхідний причинний зв'язок, інші супутні її складники. До того ж для цих злочинів обов'язковим є з'ясування на теоретико-практичному рівні юридичної сутності названих елементів.

З урахуванням змістовного значення термінів «ознака» й «елемент», робиться висновок про правильність застосування останнього для формулювання складників об'єктивної сторони складу злочинів проти земельних ресурсів України, якими охоплюються: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, необхідний причинний зв'язок між діянням і таким наслідком, а також місце, спосіб, обстановка, час і засоби вчинення злочинів.

У підрозділі 3.2 *«Особливості формування внутрішнього змісту об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України»* розкривається система об'єктивної сторони складу злочинних правопорушень проти земельних ресурсів України. Суспільно небезпечне діяння, як обов'язковий базовий елемент об'єктивної сторони досліджуваних злочинів, виступає актом зовнішнього прояву волевиявлення суб'єкта, який порушує норми кримінального права і породжує суспільну небезпеку. Він характеризується свободою волі й усвідомленням протиправності й небезпечності поведінки. У злочинах проти земельних ресурсів таке діяння відрізняється від інших своєю екологічною небезпечністю, що зумовлено, насамперед важливістю цих природних ресурсів, а вже потім їх вагомістю як об'єкта права земельної власності й господарської діяльності людини.

Залежно від виду злочину проти земельних ресурсів змінюються й форми злочинної поведінки суб'єкта. Ці форми можуть мати вигляд простого мускульного впливу на предмет злочину. Крім того, особа може застосовувати спеціальні засоби, механізми, знаряддя, техніку тощо. Це не впливає на загальну кваліфікацію, а лише може бути обставиною, що обтяжує покарання.

Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля становлять собою передбачене законом про кримінальну відповідальність суттєве порушення відносин у сфері охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів, у тому числі якісного стану ґрунтового покриву земельних ділянок, а також екологічної безпеки в цілому. Основні наслідки розглядуваних злочинів мають екологічний характер. Винятком є самовільне зайняття земельної ділянки, що тягне за собою порушення права земельної власності. У глобальному вимірі це злочинне діяння посягає на земельні ресурси як основу існування всього живого в навколишньому природному середовищі, а тому його належить відносити до злочинів проти довкілля.

Похідними у злочинах проти земельних ресурсів України є наслідки: а) фізичного характеру – коли реально заподіюється шкода життю або здоров'ю людей чи створено явну небезпеку спричинення такої шкоди; б) економічного характеру – при заподіянні значної майнової (економічної) шкоди законному володільцю або власникові земельної ділянки; в) екологічного характеру – коли завдається реальна шкода довкіллю або створюється небезпека її реального заподіяння.

Причинний зв'язок означає, що суспільно небезпечний наслідок є результатом суспільно небезпечного, протиправного й винного діяння суб'єкта злочину, що пояснюється простим принципом: немає діяння – не настають і наслідки. Вирішення питання причинності ускладнюється тим, що ланцюгом взаємопов'язаних явищ може охоплюватися дуже багато обставин, а тому досить важко встановити, які саме з них є юридично значущими причинами такого наслідку. З урахуванням того, що всі злочини проти земельних ресурсів України – це делікти з матеріальним складом, установлення необхідного причинного зв'язку є обов'язковим.

У підрозділ 3.3 *«Кваліфікація злочинів проти земельних ресурсів України залежно від елементів об'єктивної сторони»* надається характеристика додаткових факультативних елементів об'єктивної сторони складу злочинів проти земельних ресурсів України і розкриваються особливості їх урахування під час кваліфікації. З об'єктивної сторони посягання на земельні ресурси можуть виявлятися по-різному, але основним проявом виступає дія. Саме завдяки цьому таке кримінальне правопорушення розуміється й оцінюється як злочин проти земельних ресурсів України. Суспільно небезпечне діяння – лише прояв волі людини в часі і просторі. Юридично значимим його роблять спосіб учинення злочину, засоби, знаряддя та ін. Спосіб повинен ураховуватися судом у процесі кваліфікації діяння і при призначенні покарання. Це стосується також й засобів і знарядь його скоєння.

Отже, в основних складах злочинів проти земельних ресурсів місце, спосіб, обстановка, час, засоби і знаряддя є суто факультативними ознаками об'єктивної сторони цих складів злочину. В окремих випадках спосіб впливає на кваліфікацію діянь, виступаючи особливо кваліфікуючою ознакою (ч. 3 ст. 239-1 КК). Таким способом є незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом. У всіх інших випадках установлення означених характеристик суспільно небезпечних діянь є необхідним для усунення причин та умов злочинів означеної групи, а також здійснення їх правильної кваліфікації.

Розділ 4 «Правові засади встановлення суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України» охоплює три підрозділи.

У підрозділі 4.1 *«Визначення суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України в теорії кримінального права»* висвітлюється розуміння суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України в сучасній доктрині національного кримінального права. Доводиться, що особливості (додаткові ознаки) суб'єкта вказаних злочинів, як правило, впливають зі специфіки об'єктивної сторони конкретного складу злочину, що входить до цієї групи. Йому притаманні ті ж самі риси, що й суб'єктам усіх інших злочинів. Додатковою ознакою для такого суб'єкта є наявність обов'язку дотримуватися норм і правил поведінки із земельними ресурсами. І хоча скоєння

суб'єктом подібних злочинів указує на порушення загальновідомих елементарних норм і правил, закріплених у спеціальних приписах земельно-екологічного законодавства, такі діяння можуть учинятися й особами, які не мають особливих повноважень, фаху, вміння чи здібностей для здійснення цих посягань.

У підрозділі 4.2 *«Характеристика видів суб'єктів злочинів проти земельних ресурсів України і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб»* зазнали аналізу питання, пов'язані з конкретним визначенням можливих видів суб'єктів злочинів проти земельних ресурсів України. Підкреслюється, що у досліджуваних злочинних діяннях, крім самовільного зайняття земельної ділянки (частини 1 і 2 ст. 197-1 КК), можливим є встановлення кримінальної відповідальності як для загального, так і для спеціального суб'єкта, причому останній може мати спеціальні обов'язки стосовно охорони й раціонального використання земельних ресурсів або ж службові повноваження щодо цієї діяльності. Обґрунтовано, що вчинення злочину спеціальним суб'єктом завжди пов'язується (а) зі специфічними обставинами і сферою його службової або фахової (професійної) діяльності або (б) з попередньою злочинною поведінкою цієї особи чи з попередньою організуючою діяльністю декількох суб'єктів. У такому разі на можливість притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб указує наявність у санкціях статей 239, 239-1, 239-2 і 254 КК покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

І хоча проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів України є доволі актуальною в сучасній вітчизняній юридичній доктрині, для останньої цей інститут не є прийнятним, що пов'язано із законодавчо закріпленими підставами для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, яких немає у злочинах проти земельних ресурсів, учинених окремими суб'єктами. Найголовнішою перепорою цьому є порушення одного з основних принципів кримінального права – індивідуалізації кримінальної відповідальності й персоналізації покарання суб'єкта розглядуваних злочинів. Ось чому при встановленні підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб існує потреба розроблення й закріплення двох груп основоположних принципів такої відповідальності й покарання – окремо для осіб фізичних і окремо для юридичних.

Юридична особа, як правове вираження організаційних форм діяльності фізичних осіб, є лише інструментом, знаряддям учинення конкретного злочину. Вона не може нести кримінальну відповідальність за спричинену довікільню шкоду, якою б значною вона не була. Аргументується, що проблему відповідальності юридичних осіб слід вирішувати шляхом побудови системи юридичної відповідальності, яка в цілому і в окремих її частинах узгоджувалася б як у питаннях окремих їх видів (відповідальності дисциплінарної, цивільної, господарської, адміністративної, кримінальної та ін.), так і в розмірах і видах санкцій або обмежень, що можуть бути застосовані до осіб у разі спричинення ними шкоди земельним ресурсам України.

У підрозділі 4.3 *«Особливості кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України залежно від їх суб'єкта»* на підставі вироблених наукою кримінального права правил опрацьовано положення про кваліфікацію злочинів проти земельних ресурсів України залежно від виду суб'єкта цих діянь. Правозастосовною

практикою підтверджуються теоретичні висновки щодо суб'єкта досліджуваних злочинів. Суб'єкт розглядуваної групи злочинів залежить від виду злочинного діяння. У таких складах злочину, як забруднення або псування земель, їх безгосподарське використання, суб'єкт спеціальний – особа, на яку покладено обов'язок дбайливо використовувати земельні ресурси. Інші злочини характеризуються змішаним суб'єктом, тобто вони можуть учинятися як загальним, так і спеціальним суб'єктом. Матеріали судової практики свідчать, що суди не завжди достатньо повно й обґрунтовано кваліфікують відповідні діяння – зокрема, не застосовують інституту сукупності злочинів. Здебільшого це пов'язано з недоліками процесу кваліфікації відповідних діянь під час досудового слідства. З метою вдосконалення цього процесу, запропоновано низку доповнень до відповідних статей чинного КК, якими передбачена відповідальність за посягання на земельні ресурси.

Розділ 5 «Характеристика суб'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України» містить три підрозділи.

У підрозділі 5.1 *«Теоретичні підстави визначення суб'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів України»* розкрито теоретичні засади вчення про суб'єктивну сторону складу злочину, яке ґрунтується на працях таких учених, як Ю. В. Ворошилін, М. С. Грінберг, П. С. Дагель, Д. П. Котов, Г. А. Кригер, В. А. Нерсисян, О. І. Рарог та ін. У вітчизняній юридичній літературі питанням суб'єктивної сторони складу злочину приділяли увагу такі вітчизняні науковці, як М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Я. М. Брайнін, Ф. Г. Бурчак, Ю. А. Валова, Р. В. Вереша, П. А. Воробей, С. В. Гончаренко, В. П. Ємельянов, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, І. П. Лановенко, П. С. Матишевський, С. І. Нежурбіда, А. О. Пінаєв, О. Я. Светлов, В. В. Сташис, С. А. Тарарухін, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко та ін. Визначенням суб'єктивної сторони злочинів проти довкілля безпосередньо займалися С. Б. Гавриш, О. О. Дудоров, Е. М. Жевлаков, В. К. Матвійчук, І. І. Митрофанов, В. Я. Тацій та ін.

Підтверджується теза, що суб'єктивна сторона складу злочинів проти земельних ресурсів України, як один з провідних складників підстави кримінальної відповідальності, становить собою внутрішню спрямованість поведінки суб'єкта, яка визначається його психічною діяльністю, виявляється у психічних процесах, що відбуваються в його свідомості при вчиненні кримінального правопорушення. Іншими словами, суб'єктивна сторона складу злочину полягає у психічному ставленні суб'єкта до скоєного ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Згідно з таким розумінням досліджуваного поняття суб'єктивна сторона не тільки передуює вчиненню кримінального правопорушення, формуючись у виді певного ставлення суб'єкта, його інтелекту й волі до вчинюваного діяння, його наслідків, мотиву й мети, а й супроводжує його зовнішню сторону протягом усієї злочинної поведінки, тобто виступає своєрідним самоконтролем над останньою.

Підкреслюється, що найголовнішим визначальним елементом суб'єктивної сторони складу злочинів проти земельних ресурсів України є вина, що становить собою внутрішній зміст злочинних посягань на земельні ресурси. Вина – категорія психологічна, але її належить розглядати і як категорію соціальну. Визначення вини – обов'язок відповідних уповноважених органів правоохоронної системи України.

Так, згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції України «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Це конституційне положення реалізується в ч. 2 ст. 2 КК.

Доведено, що суб'єктивна сторона розглядуваних злочинів характеризується умисною або комбінованою формою вини. До обов'язкових ознак інтелектуального моменту умислу входять: а) усвідомлення суб'єктом суспільної небезпеки вчиненого діяння, його загальної протиправності, фактичних обставин учиненого; б) передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків у результаті посягання на земельні ресурси. Вольовий елемент вини у злочинах досліджуваної групи полягає в бажанні суб'єкта вчинити такі діяння. При комбінованій формі вини ставлення останнього до суспільно небезпечних наслідків є необережним. Суб'єкт передбачає абстрактну можливість настання наслідків злочинного посягання на земельні ресурси або ж не передбачає їх, хоча повинен і міг їх передбачити. Він не бажає їх настання, легковажно розраховуючи зі злочинною самовпевненістю на їх самотійне відвернення. Можливе ставлення суб'єкта до наслідків також у виді злочинної недбалості. Але правозастосовна практика за цією категорією справ не містить подібних прикладів. Злочини, що характеризуються двома наслідками – найближчим і віддаленим, у цілому належать до умисних, а ті, яким притаманні наслідки, що настали через порушення суб'єктом установлених правил безпеки, – до необережних.

Підрозділ 5.2 «Форми та види вини у злочинах проти земельних ресурсів України. Проблеми комбінованої форми вини» присвячений пошукам відповіді на питання, які форми вини є характерними для злочинів проти земельних ресурсів України. З урахуванням досягнень науки кримінального права і правозастосовної практики зроблено висновок, що форми й види вини залежать від конструкції об'єктивної сторони складу злочинів проти цього природного ресурсу. Оскільки розглядувані злочини характеризуються матеріальним складом, вина суб'єкта повинна встановлюватися як стосовно суспільно небезпечного діяння, так і його суспільно небезпечних наслідків. Досліджуваним злочинам фактично притаманна в основному комбінована форма вини – умисел щодо злочинного діяння (в тому числі пов'язаного з порушенням спеціальних правил безпеки) і необережність щодо наслідків у виді шкоди життю і здоров'ю людей чи довкіллю. Зазначена форма вини у злочинах проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів різних видів і форм вини в одному злочині. Констатується, що проблеми, пов'язані саме з такою формою вини, в повному обсязі сьогодні не вирішені і вимагають самотійного ґрунтовного дослідження.

Особливістю комбінованої форми вини у кваліфікованих складах злочинів проти земельних ресурсів є те, що ставлення до кваліфікованих наслідків завжди необережне, інакше відповідальність має наставати за статтями Особливої частини КК, що містять норми про відповідальність за посягання на життя, здоров'я людей, відносини власності, на нормальне функціонування підприємств, установ та організацій, у тому числі як на відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворення інших об'єктів навколишнього природного середовища, так і довкілля в цілому. Констатується, що основна теоретична дискусія точиться

навколо термінології, тобто назви одного явища суб'єктивної сторони складу злочину – різного психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу й необережності.

У підрозділі 5.3 *«Особливості кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України залежно від елементів суб'єктивної сторони»* розглядаються правозастосовні аспекти диференціації розглядуваних суспільно небезпечних діянь залежно від таких ознак їх суб'єктивної сторони, як мета й мотив. Поглиблене вивчення матеріалів судової практики показало, що основною проблемою у процесі кваліфікації злочинів проти земельних ресурсів України й у подальшому винесенні вироків є неповне встановлення й доведення суб'єктивної сторони таких діянь, а саме психічного ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків останнього. Під час кваліфікації злочинних посягань на земельні ресурси суди визначають форму вини лише щодо суспільно небезпечного діяння, яка, як правило, визнається умисною. Для правильної й обґрунтованої кваліфікації вчиненого за частинами 1 і 2 ст. 197-1, а також за статтями 239, 239-1, 239-2, 254 КК необхідним є встановлення психічного ставлення правопорушника як до суспільно небезпечного діяння, так і до його наслідків. Це також необхідно і для визначення виду виправного закладу в якому засуджений має відбувати призначене покарання.

Підкреслюється, що на кваліфікацію злочинів проти земельних ресурсів України не впливають такі факультативні складники суб'єктивної сторони складу злочину, як мотив і мета, хоча ці елементи мають практичне значення для доказування вини суб'єкта злочину й винесення справедливого вироку.

Розділ 6 «Забезпечення охорони земельних ресурсів України засобами кримінально-правового впливу» налічує три підрозділи.

У підрозділі 6.1 *«Загальні засади й особливості форм реалізації кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів України»* виокремлено форми реалізації кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси України. Кримінальна відповідальність за них, будучи юридичною реакцією з боку держави у формі обвинувального вироку суду на порушення особою відповідної кримінально-правової заборони, є правовим наслідком учиненого кримінального правопорушення. Зміст такої відповідальності полягає в застосуванні до суб'єкта злочину передбаченого кримінально-правовими нормами засобів впливу у виді покарання чи інших засобів кримінально-правового характеру. Диференціація останніх становить собою зміну передбачених законом про кримінальну відповідальність виду, розміру й порядку регламентації кримінально-правових засобів впливу відповідно до зміни суспільної безпеки діяння і щодо особи, яка його вчинила, з урахуванням принципу гуманізму та інших супутніх обставин.

Зазначається, що виокремлення форм реалізації кримінальної відповідальності щодо суб'єкта злочину проти земельних ресурсів України є можливим лише на правозастосовному рівні. Ці форми різняться між собою залежно від наповнюваності підстав кримінальної відповідальності конкретного суб'єкта. Усі вони об'єднані наявністю державного осуду – як учиненого суспільно небезпечного діяння, передбаченого диспозицією відповідної статті, так і особи, яка його скоїла. На форму реалізації кримінальної відповідальності впливає вид злочину залежно від

ступеня його суспільної небезпеки, що визначається видом і розміром покарання, передбаченого в санкції відповідної статті Особливої частини КК.

Підрозділ 6.2 «Покарання як складова частина форм реалізації кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів України» присвячено дослідженню передбачених законом про кримінальну відповідальність форм реакції на ці злочини у виді покарання. Останнє виступає обов'язковим і невід'ємним складником форм реалізації кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне посягання на цей природний об'єкт. Покарання виконує в основному каральну функцію – як відплата з боку держави за вчинений злочин. У перспективі ж на перше місце має вийти його попереджувальна функція, але для цього потрібні кардинальні зміни існуючого світогляду – політичного, соціального, економічного і правового.

З огляду на невеликий ступінь тяжкості основних некваліфікованих складів злочинів проти земельних ресурсів України законодавець в санкціях відповідних статей закріпив такі покарання особистого й економічного характеру, як штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, обмеження або позбавлення волі на певний строк. При цьому судова практика свідчить про пріоритет покарання саме економічної спрямованості, яким є штраф, що найчастіше зустрічається в судових вироках по справах і провадженнях про злочини проти земельних ресурсів України. Також штраф може призначатись у випадках застосування угоди про визнання винуватості (статті 468, 472, 474–476 КПК України). Саме тому основним і найбільш дієвим покаранням за вказані злочини слід визнати штраф. Брак суттєвих особливостей у виконанні останнього не впливає на об'єктивність його застосування.

Покарання, пов'язані з повною або частковою ізоляцією засудженого від суспільства, вбачаються недостатньо ефективними, а тому пропонується їх виключити із санкцій відповідних статей. Натомість розміри штрафу мають бути суттєво підвищені, щоб учинення суспільно небезпечних посягань на земельні ресурси стало економічно не вигідним і було обтяжливим для підсудного. Покарання у виді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю вважається додатковим видом покарання за злочини проти земельних ресурсів України, особливо коли спеціальним суб'єктом виступає службова особа, на яку були покладені відповідні нормативно встановлені обов'язки з охорони й раціонального використання земельних ресурсів. Установлення такого виду покарання є доцільним, тому що цілком очевидною є необхідність відсторонення такого суб'єкта від посади або діяльності, використовуючи які для власних цілей він завдав шкоду якісному стану земельних ресурсів зокрема й довкіллю в цілому.

У підрозділі 6.3 *«Кримінально-правова охорона земельних ресурсів України засобами, що не становлять кримінальної відповідальності»* розглядаються загальнотеоретичні проблеми забезпечення кримінально-правової охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань іншими заходами, окрім кримінальної відповідальності. Доводиться, що охорона земель від забруднення або псування можлива не тільки шляхом установлення кримінальної відповідальності за означені діяння, а й іншими засобами кримінально-правовими впливу, до яких належать: а) необхідна оборона у випадку насильницького

захоплення земельної ділянки або її частини; б) крайня необхідність заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки під час забруднення або псування земельних ресурсів; в) добровільна відмова від доведення зазначених злочинів до кінця; г) звільнення суб'єкта злочину від кримінальної відповідальності при вчиненні розглядуваних злочинів за наявності певних умов (у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки, закінченням строків давності).

Проаналізовано співвідношення охорони земель, яка здійснюється шляхом установлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси, з іншими заходами кримінально-правового характеру. Зроблено висновок, що при існуванні різних засобів кримінально-правової охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань найголовнішим залишається встановлення кримінальної відповідальності й подальша її реалізація у трьох загальновизнаних формах.

ВИСНОВКИ

У дисертації з використанням сучасних методів пізнання й урахуванням новітніх досягнень правової науки здійснено узагальнення й запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає в комплексному виявленні, описі й поясненні сутності кримінально-правової охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань, а також показано шляхи протидії цьому соціально негативному явищу засобами кримінально-правового впливу. У результаті проведеного дослідження сформульовано концепцію кримінально-правового забезпечення охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань, а також окреслено основні напрямки вдосконалення процесу протидії останнім. Найбільш суттєві висновки дослідження полягають в наступному.

1. Класифікація методів забезпечення вирішення означених у дисертації проблем показала, що з огляду на обраний предмет доцільно спиратися перш за все на діалектичний метод пізнання. Логіка дослідницької діяльності полягає у використанні загальнонаукових і спеціально-наукових методів розкриття проблем охорони земельних ресурсів України засобами кримінально-правового впливу. Ефективність кримінально-правової охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань повинна перевірятися практикою, коригуватися, розвиватися й удосконалюватися відповідно до потреб прогресу суспільства.

2. Для формулювання дефініції юридичної конструкції «злочини проти земельних ресурсів» використано законодавчо закріплене загальне тлумачення терміна «злочин». Отже, злочинами проти земельних ресурсів слід визнавати суспільно небезпечні винні діяння (дії або бездіяльність), передбачені відповідними статтями розділів VI і VIII Особливої частини КК. Вони вчиняються певним суб'єктом і посягають на відносини у сфері земельної власності, охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів. Суттєвими ознаками досліджуваних злочинів треба визнавати суспільну небезпеку діяння, його протиправність, винність, наявність суб'єкта злочину і специфічний об'єкт

кримінально-правової охорони. Недоцільно виділяти караність як самостійну ознаку цих злочинів, оскільки вона логічно випливає з ознаки «протиправність».

Існує невідповідність законодавчої термінології у вирішенні питання кримінально-правової охорони земельних ресурсів України. Так, чинне земельне й землеохоронне законодавство оперують термінами «земля», «землі», «земельна ділянка», «грунтовий покрив», «поверхневий шар земель» та ін. Усі вони є явищами матеріального, природного походження, функціонують незалежно від людини й об'єднані одним – насамперед об'єктом довкілля, яким є навколишнє природне середовище. Необхідно усунути цю термінологічну невідповідність шляхом законодавчого закріплення поняття «земельні ресурси» як визначальної землеохоронної категорії. Відповідно, всі використовувані в національному кримінальному законодавстві поняття, що визначають предмет і об'єкт злочинів проти земельних ресурсів, мають бути уніфіковані одним терміном – «земельні ресурси».

3. Основою реалізації кримінально-правової політики в означеній сфері є соціально-правова зумовленість кримінально-правової заборони діяння, яка полягає у криміналізації останнього і ґрунтується на системі чинників – соціально-кримінологічному, нормативному, екологічному, порівняльному й міжнародно-правовому. У сукупності всі вони виступають достатньою підставою для визнання діяння караним і для подальшого законодавчого закріплення кримінально-правових заборон у законі про кримінальну відповідальність, а саме:

- соціально-кримінологічний чинник свідчить, що суспільна небезпека виступає приводом установлення кримінально-правової заборони посягань на земельні ресурси України;

- нормативний чинник відображає необхідність кримінально-правової заборони суспільно небезпечних посягань на земельні ресурси України шляхом закріплення її у нормі Особливої частини КК;

- екологічний чинник указує на важливість досліджуваного об'єкта природи як для людини, так і для суспільства й держави, що зумовлює його належну охорону засобами кримінально-правового впливу на осіб, винних у заподіянні шкоди цьому природному ресурсу;

- порівняльний чинник дозволяє диференціювати земельні правопорушення залежно від ступеня й характеру суспільної небезпеки на цивільно-правові, адміністративні та кримінальні;

- міжнародно-правовий чинник використовується для порівняння норм кримінального законодавства України й іноземних країн у сфері правової охорони земельних ресурсів для вивчення й запозичення зарубіжного досвіду практичного застосування встановлення кримінальної відповідальності (де держава всебічно захищає відносини в царині охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів) з метою подальшого вдосконалення національного законодавства в цій галузі.

4. Концепція «об'єкт злочину – суспільні відносини», вже не є домінуючою в доктрині кримінального права. Її не можна вважати абсолютною з огляду на існуючі думки щодо юридичної природи цієї категорії. Це стає зрозумілим й у процесі комплексного аналізу складу злочинів проти земельних ресурсів України. Ця група

злочинів характеризується своєю об'єктивною й суб'єктивною неоднорідністю. До неї входять злочини, розташовані в розділах VI і VIII КК. Але ж земельні ресурси виступають, насамперед, об'єктом природи, існування якого не залежить від людини, крім випадків заподіяння останньою шкоди своєю антропогенною діяльністю. Усі інші властивості розглядуваного елемента довкілля (соціальні, економічні, господарські тощо) є другорядними.

Безпосередній об'єкт злочинів проти земельних ресурсів України визначається специфікою їх предмета. Отже, безпосереднім об'єктом розглядуваних злочинів слід вважати нормальний належний стан земельних ресурсів, які становлять сукупність природних об'єктів, систем і ландшафтів, тим благом, що визнається державою як основне національне багатство. При встановленні конкретного об'єкта злочину проти земельних ресурсів України використано його ціннісну концепцію, зумовлену їх домінуючою роллю в житті індивіда як об'єкта довкілля, яка має неоціненне значення в його житті.

5. Доцільною вбачається чотириступенева градація (класифікація) об'єкта злочинів проти земельних ресурсів України. Це пов'язано передусім з особливостями їх предмета, яким є ці природні ресурси. У межах родового об'єкта, яким вважаються відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів потрібно виділяти такі видові об'єкти, як нормальний природний стан земельних ресурсів, відносини земельної власності, сфера сільськогосподарської діяльності.

Поглиблене вивчення й аналіз окремих видів об'єктів досліджуваних злочинів дозволило застосувати так звану змішану концепцію об'єкта злочину, сутність якої полягає в можливості компіляції (поєднання) декількох основних теорій у межах однієї групи злочинних посягань. Наведений підхід допоміг повніше й об'єктивніше розкрити внутрішню побудову кожного виду об'єкта злочину.

У процесі з'ясування основних безпосередніх об'єктів цієї групи злочинів варто виходити перш за все з провідної ролі земельних ресурсів як елемента навколишнього природного середовища, а вже потім – як об'єкта відносин власності й господарської діяльності. Виняток становить самовільне зайняття земельної ділянки, відповідальність за яке передбачено в частинах 1 і 2 ст. 197-1 КК. Стверджуючи, що земельні ресурси – це завжди об'єкт природи, а вже потім складник права власності, ми робимо висновок про необхідність закріплення частин 1 і 2 ст. 197-1 у Розділі VIII Особливої частини КК «Злочини проти довкілля». Не можна вважати злочинами проти земельних ресурсів ті суспільно небезпечні і протиправні діяння, опосередкованим результатом яких є заподіяння шкоди природним об'єктам (приміром, диверсію (ст. 113), невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252), терористичний акт (ст. 258), екоцид (ст. 441) та ін.). Одним з головних критеріїв при цьому є спрямованість умислу винного.

6. Предметом досліджуваних злочинів служать природні об'єкти, що становлять собою сукупний екологічний ресурс поверхні суші планети Земля як просторовий базис розселення людей і їх господарської діяльності, як основний засіб виробництва в сільському й лісовому господарстві країни тощо. Земельні

ресурси служать основним продуктом природи, вони територіально обмежені, нічим не замінні, не зношуються при раціональному їх використанні, їм притаманна така властивість, як родючість. Це універсальний вид природних ресурсів, необхідний практично для всіх сфер людської діяльності. Для промисловості, будівництва і транспорту земля служить також територіальним ресурсом, певним плацдармом, на якому розгортається господарська діяльність людини.

Як збірна категорія, земельні ресурси охоплюють: а) Землю як глобальну планетарну категорію; б) землі як територіальну, соціальну і політичну категорії; в) земельні ділянки як правову й економічну категорії, як об'єкт права земельної власності; г) ґрунтовий (поверхневий шар) земельної ділянки як природну (екологічну) й економічну категорії.

Суттєвими ознаками земельних ресурсів як предмета означених злочинів, що відрізняють його від інших предметів, є фізична, юридична, соціальна, економічна і природна ознаки. Земельні ресурси – це матеріальне й реально існуюче утворення, яке має свої межі, одиниці виміру й характеризується особливим правовим статусом (станом), що визначається чинним національним законодавством. У процесі життєдіяльності суспільство в цілому і будь-яка людина, зокрема, постійно взаємодіють зі складниками земельних ресурсів, від стану яких залежить існування всього живого на Землі. Не маючи власної собівартості, ці природні ресурси в той же час мають свою ціну, виступаючи засобом виробництва й отримання прибутку шляхом їх залучення в суспільне виробництво в сільському й лісовому господарстві, будівництві тощо. Вони, врешті-решт, становлять собою підґрунтя для всіх інших об'єктів природи, оскільки всі ці об'єкти, в тому числі й людина, функціонують тільки разом із земельними ресурсами й лише завдяки їм. Ось чому найголовнішою ознакою земельних ресурсів як предмета відповідних злочинів слід називати саме природну (екологічну), адже вона вказує на відповідну кваліфікацію діяння й відмежовує злочини – як один від одного, так і від інших правопорушень.

7. Об'єктивна сторона злочинів проти земельних ресурсів – це виражений в об'єктивній дійсності вольовий свідомий акт негативної, суспільно небезпечної поведінки суб'єкта злочину в об'єктивній дійсності, який заподіює шкоду цим природним ресурсам України. Як обов'язковий елемент складу злочину, об'єктивна сторона, характеризуючи злочинну поведінку, описану в диспозиції відповідної статті, складається із суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків екологічної спрямованості й необхідного причинного зв'язку. З огляду на те, що злочини проти земельних ресурсів належать до злочинів з матеріальним складом, дослідженню підлягають усі елементи об'єктивної сторони: (а) суспільно небезпечне діяння, (б) суспільно небезпечний наслідок, (в) необхідний причинний зв'язок, (г) інші супутні їй складники. До того ж для таких злочинів обов'язковим є з'ясування на теоретико-практичному рівні юридичної сутності названих елементів.

8. Суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси України є злочинами з матеріальними складами. Усвідомлення цього зобов'язує правозастосовця встановлювати наслідки конкретного суспільно небезпечного діяння, які в таких злочинах становлять собою передбачене законом про кримінальну відповідальність суттєве порушення відносин у царині охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів, у тому числі якісного стану ґрунтового покриву

земельних ділянок, а також екологічної безпеки в цілому. Основні суспільно небезпечні наслідки розглядуваних злочинів мають екологічний характер. Винятком є самовільне зайняття земельної ділянки, що посягає на право власності. Похідними у злочинах проти земельних ресурсів України є наслідки: а) фізичного характеру – при реальному спричиненні шкоди життю або здоров'ю людей чи створенні небезпеки її заподіяння; б) економічного характеру – при завданні значної майнової (економічної) шкоди законному володільцеві або власникові земельної ділянки; в) екологічного характеру – при заподіянні реальної шкоди довкіллю або створення небезпеки спричинення такої шкоди.

Причинний зв'язок означає, що суспільно небезпечний наслідок є результатом суспільно небезпечного, протиправного й винного діяння суб'єкта злочину, що пояснюється простим принципом: немає діяння – не настають і наслідки. Вирішення питання причинності ускладнюється тим, що в ланцюг взаємопов'язаних явищ може охоплювати чимало обставин, а тому досить важко встановити, які саме з них є юридично значущими причинами того чи іншого наслідку.

9. В основних складах досліджуваних злочинів місце, спосіб, обстановка, час, засоби і знаряддя їх учинення – це все факультативні ознаки їх об'єктивної сторони. Для окремих складів саме спосіб впливає на кваліфікацію злочину, виступаючи особливо кваліфікуючою його ознакою (наприклад, у ч. 3 ст. 239-1 КК – підпал, вибух чи інший загальнонебезпечний спосіб). У всіх інших випадках установлення означених характеристик суспільно небезпечних діянь, що посягають на земельні ресурси, вимагає здійснення точної кваліфікації й застосування спеціальних кримінально-правових норм для усунення причин та умов конкретних злочинів проти означеного природного об'єкта.

10. Суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів України є фізична, осудна (або обмежено осудна) особа, яка досягла загального віку кримінальної відповідальності. Обов'язкові його ознаки: а) фізична особа – людина; б) загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років; в) осудність (обмежена осудність) особи. При вирішенні питання кримінальної відповідальності конкретної особи за вчинений злочин проти земельних ресурсів України слід установити насамперед ці ознаки суб'єкта злочину і з'ясувати його особу.

11. Суб'єктом розглядуваних злочинів можуть бути як пересічні громадяни (землевласники чи землекористувачі), спеціально визначені законодавчими актами особи (спеціалісти, зобов'язані дотримуватися правил безпечного поводження з небезпечними речовинами, відходами тощо), так і службові особи (наприклад, головний агроном, який допустив безгосподарське використання земель).

Незважаючи на те, що проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів є доволі актуальною в сучасному кримінальному праві України, сьогодні для нього цей інститут є неприйнятним. Це пов'язано із законодавчо закріпленими підставами для застосування до таких осіб засобів кримінально-правового впливу, відсутніми у злочинах проти земельних ресурсів України, вчинених окремими суб'єктами. Але найголовнішою перепорою цьому є порушення одного з основних принципів кримінального права – індивідуалізації кримінальної відповідальності й персоналізації покарання.

12. Теоретичні положення, що кваліфікація діянь суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів України залежить від характеристик об'єктивної сторони цих злочинів, підтверджуються правозастосовною практикою. У таких складах злочинів, як забруднення або псування земель, безгосподарське їх використання, спеціальним суб'єктом виступає особа, яка зобов'язана дотримуватись усіх існуючих нормативів і вимог щодо раціонального й науково обґрунтованого використання земельних ресурсів. Інші злочини характеризуються змішаним суб'єктом, адже вони можуть вчинюватися як загальним, так і спеціальним суб'єктом. Як свідчать матеріали судової практики, суди не завжди достатньо повно та обґрунтовано кваліфікують злочинні діяння, не застосовують інститут сукупності злочинів, що пов'язано переважно з якістю досудового слідства.

13. Суб'єктивна сторона складів злочинів проти земельних ресурсів у теорії кримінального права є одним з визначальних складників підстави кримінальної відповідальності і становить собою внутрішню спрямованість поведінки суб'єкта, яка визначається його психічною діяльністю, виявляється у психічних процесах, що проходять у його свідомості при вчиненні кримінального правопорушення. Вона полягає у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Згідно з таким розумінням цього поняття суб'єктивна сторона не тільки передуює скоєнню кримінального правопорушення, формуючись у виді певного ставлення суб'єкта, його інтелекту й волі до вчинюваного діяння та його наслідків, мотиву й мети, а й супроводжує його зовнішню сторону протягом злочинної поведінки, виступаючи своєрідним самоконтролем над останньою.

14. Форма вини, вид умислу або необережності у злочинах проти земельних ресурсів України залежать від конструкції об'єктивної сторони складу зазначених діянь. Оскільки всі подібні злочини характеризуються матеріальним складом, вина суб'єкта повинна встановлюватися стосовно як суспільно небезпечного діяння, так і його суспільно небезпечних наслідків.

Для досліджуваних злочинів властива в основному комбінована форма вини – умисел щодо суспільно небезпечного діяння, пов'язаного в тому числі з порушенням спеціальних правил безпеки і необережність щодо наслідків у вигляді шкоди життю і здоров'ю людей чи довкіллю. Форма вини у злочинах проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів видів і форм вини в одному злочині. Проблемні питання, пов'язані з комбінованою формою вини, в повному обсязі сьогодні не вирішені, що вимагає окремого ґрунтовного дослідження. Особливістю цієї форми вини у кваліфікуючих складах злочинів проти земельних ресурсів України є те, що ставлення до них завжди необережне. В іншому випадку відповідальність має наставати, приміром, за злочини проти життя та здоров'я особи, проти власності, нормального функціонування підприємств, установ та організацій тощо.

15. На кваліфікацію злочинів проти земельних ресурсів України не впливають такі складники їх суб'єктивної сторони, як мотив і мета, хоча вони й мають практичне значення для доказування вини суб'єкта злочину в конкретному обвинувальному вирокі. Мотив і мета в них мають як екологічний, так і власницький характер, що зумовлено спрямованістю умислу на вчинення конкретного діяння.

16. Кримінальна відповідальність за злочинні посягання на розглядувані природні ресурси становить собою юридичну реакцію з боку держави (у формі обвинувального вироку суду) на порушення особою відповідної кримінально-правової заборони, тобто це є правовий наслідок учиненого кримінального правопорушення. Змістом такої відповідальності є застосування до суб'єкта передбачених кримінально-правовими нормами засобів впливу за скоєння кримінального правопорушення у виді покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру. Їх диференціація становить собою зміну закріплених у законі про кримінальну відповідальність виду, розміру й порядку регламентації кримінально-правових засобів впливу, що пов'язано зі зміною суспільної небезпеки такого діяння й особою, яка його вчинила, з урахуванням принципу гуманізму та низки інших обставин.

17. Вивчення специфіки покарання за злочини проти земельних ресурсів України надало змогу констатувати, що покарання – це обов'язковий і невід'ємний складник найбільш суворих форм реалізації кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне посягання на земельні ресурси України. Сьогодні воно виконує функцію кари – відплати з боку держави за вчинений злочин. У перспективі на перше місце має вийти його попереджувальна функція. Для втілення в життя цього завдання потрібно кардинально змінити існуючий політичний, соціальний, економічний і правовий світогляд окремого індивіда та суспільства в цілому. З огляду на невелику тяжкість простих некваліфікованих складів злочину проти земельних ресурсів у санкціях відповідних статей законодавець закріпив покарання як економічного, так і особистого характеру, а саме: а) штраф; б) позбавлення засудженого права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; в) обмеження волі; г) позбавлення волі на певний строк.

Як свідчить судова практика, штраф посідає перше місце серед покарань економічної спрямованості і є найбільш дієвим основним покаранням за злочини проти земельних ресурсів України. Найчастіше він зустрічається у вироках по справах і провадженнях щодо злочинів означеної групи й у випадках застосування угоди про визнання підсудним своєї винуватості (статті 468, 472, 474–476 КПК України).

18. Кримінальна відповідальність – це не єдиний засіб кримінально-правового впливу, що використовуються в ході охорони земельних ресурсів. На практиці застосовуються й інші, не менш ефективні засоби кримінально-правового характеру, які не становлять кримінальної відповідальності. Їм поки що не приділяється достатньої уваги з боку теорії кримінального права і правозастосовної практики. Зокрема, це (а) звільнення від кримінальної відповідальності, (б) обставини, що виключають злочинність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність, (в) добровільна відмова від доведення злочину до кінця, (г) примусові заходи медичного й виховного характеру, (д) спеціальна конфіскація та ін.

19. За результатами дослідження розроблено відповідні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного кримінального законодавства України, що регламентує відповідальність та інші кримінально-правові засоби охорони земельних ресурсів України від суспільно небезпечних посягань. У дисертації пропонується:

19.1. Закріпити в чинному КК дефініцію «земельні ресурси» як родове поняття, що охоплює собою землі, земельні ділянки, їх ґрунтовий покрив тощо. Під цим поняттям слід розуміти сукупний природний об'єкт, що включає поверхню суші як просторового базису розселення людей та їх господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському й лісовому господарстві, як об'єкт права земельної власності, що перебуває під особливим захистом держави й характеризується своїм особливим правовим режимом функціонування.

19.2. Створити в межах Розділу VIII «Злочини проти довкілля» КК підрозділ VIII.1 «Злочини проти земельних ресурсів», у якому сконцентрувати норми щодо всіх злочинів, предметом яких виступають земельні ресурси. Так само потрібно вчинити і щодо інших об'єктів довкілля.

19.3. Викласти ст. 239 КК в новій редакції:

«Стаття 239. Забруднення або псування земельних ресурсів»

1. Забруднення або псування земельних ресурсів речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, –

караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Ті самі діяння, що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки, –

караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

19.4. Викласти в новій редакції ст. 254 КК:

«Стаття 254. Безгосподарське використання земельних ресурсів»

1. Безгосподарське використання земельних ресурсів, що спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, а також інші порушення якісного стану ґрунту, –

караються штрафом до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі дії, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк до п'яти років».

19.5. Склади злочинів, передбачені частинами 1 і 2 ст. 197-1, статтями 239-1, 239-2 КК, об'єднати в один загальний склад і закріпити його в такій нормі:

«Стаття 239-3. Незаконне заволодіння земельними ресурсами»

1. Незаконне заволодіння земельними ресурсами, яким завдано значної шкоди їх законному власнику або користувачу, –

карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

2. Незаконне заволодіння земельними ресурсами, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею чи статтями 197-1, 239-1, 239-2 цього Кодексу, або вчинене групою осіб, або заволодіння земельними ділянками чи їх частинами особливо цінних земель, земель водного фонду, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, або заволодіння, поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства, або яке спричинило шкоду у великому розмірі, –

карається обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років або позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. Незаконне заволодіння земельними ресурсами, поєднане з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, або з погрозою застосування такого насильства, або яке спричинило шкоду в особливо великому розмірі чи потягло настання інших тяжких наслідків, –

карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

Примітка. 1. Відповідно до цієї статті шкода, передбачена частиною першою цієї статті, визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент учинення злочину.

2. Великий розмір визнається на суму, яка у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент учинення злочину.

3. Особливо великий розмір визнається в разі спричинення матеріальної шкоди на суму, яка в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент учинення злочину.

4. Тяжкими наслідками в цій статті потрібно визнавати спричинення неоправних змін у довкіллі».

19.6. Доповнити КК новою статтею:

«Стаття 239-4. Зловживання на ринку землі

1. Будь-які умисні діяння (дія або бездіяльність), що порушили законні права землевласників чи законних землекористувачів і спричинили їм значну матеріальну шкоду, –

караються штрафом від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років.

2. Ті самі діяння, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або які спричинили матеріальну шкоду у великому розмірі, –

караються позбавленням волі на строк від чотирьох до шести років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили матеріальну шкоду в особливо великому розмірі або вчинені організованою групою, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

Примітка. 1. Матеріальна шкода визнається значною, якщо нею спричинено збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на момент учинення злочину.

2. Матеріальна шкода визнається заподіяною у великому розмірі, якщо матеріальні збитки становлять суму, яка у двісті п'ятдесят і більше разів

перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент учинення злочину.

3. Матеріальна шкода визнається заподіяною в особливо великому розмірі в разі спричинення нею збитків на суму, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент учинення злочину».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2019. 668 с.

Статті у фахових виданнях України:

1. Шульга А. М. Об'єкт злочинів пов'язаних із земельними в системі об'єкта злочинів проти довкілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. Спецвипуск. Ч. 1. № 3. С. 58–62.

2. Шульга А. М. Про безпосередній об'єкт безгосподарського використання земель. *Право і суспільство*. 2010. № 3. С. 195–198.

3. Шульга А. М. Значна шкода законному володільцю або власнику як обов'язкова ознака об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки та порядок її відшкодування. *Форум права*. 2011. № 4. С. 856–862. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_140 (дата звернення: 11.11.2018).

4. Шульга А. М. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення законодавства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2012. № 1. С. 144–156.

5. Шульга А. М. Злочини у сфері земельних правовідносин та кримінально-правова політика України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 87–95.

6. Шульга А. М. Кримінально-правова політика України у сфері охорони земельних правовідносин від злочинних посягань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 234–245.

7. Шульга А. М. Кримінальна відповідальність – дійовий спосіб охорони довкілля. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 85–93.

8. Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. URL: http://www.par.in.ua/6_2014/92.pdf (дата звернення: 11.11.2018).

9. Шульга А. М. Особливості кваліфікації злочинного забруднення або псування земель (ст. 239 Кримінального кодексу України). *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. С. 326–331.

10. Шульга А. М. Суспільна небезпечність злочинного забруднення або псування земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 108–118.

11. Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 88–100.
12. Шульга А. М. Особливості об'єктного складу земельних злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 186–197.
13. Шульга А. М. Юридичні особливості визначення суб'єктного складу земельних злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 5. Т. 4. С. 23–26.
14. Шульга А. М. Генеза кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 87–99.
15. Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 205–208. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2016/57.pdf (дата звернення: 11.11.2018).
16. Шульга А. М. Особливості суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 331–335. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/98.pdf (дата звернення: 11.11.2018).
17. Шульга А. М. Проблеми визначення суспільно-небезпечних наслідків злочинів проти земельних ресурсів. *Приватне та публічне право*. 2017. Вип. № 4. С. 139–143.
18. Шульга А. М. Особливості формування загального об'єкта злочинів проти земельних ресурсів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 1. С. 202–206.

**Статті у наукових періодичних виданнях інших держав
з напряму, з якого підготовлено дисертацію:**

1. Шульга А. М. Земельные ресурсы как объект уголовно-правовой охраны. *Legea si viata*. 2013. № 11. С. 25–30.
2. Шульга А. М. Теоретико-правовая характеристика общего состава земельных преступлений. *National law journal: theory and practice*. 2014. № 6 (10). С. 215–221.
3. Шульга А. М. Теоретические проблемы установления уголовной ответственности за преступления против земельных ресурсов. *National law journal: theory and practice*. 2015. № 5 (15). С. 226–231.
4. Шульга А. М. Особенности предметного состава земельных преступлений в Украине. *Legea si viata*. 2014. № 2/3 (266). С. 189–193.
5. Шульга А. М. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Legea si viata*. 2015. № 8/2 (284). С. 112–116.
6. Шульга А. М. Детермінація (причини та умови) виникнення злочинів проти земельних ресурсів в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 4. С. 189–207.

Праці апробаційного характеру:

1. Шульга А. М. Щодо особливостей складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель // Від громадянського суспільства

– до правової держави: збірник тез та доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20 квітня 2010 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 115–118.

2. Шульга А. М. Щодо необхідності наукового дослідження проблем кримінально-правової охорони земельних ресурсів // Від громадянського суспільства – до правової держави: Теорія та практика протидії злочинності: збірник тез та доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15 квітня 2011 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 231–233.

3. Шульга А. М. Конституційні засади кримінально-правової охорони земельних ресурсів // Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи: збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 15-річчя Конституції України (м. Харків, 23–24 червня 2011 р.). Харків: Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», 2011. С. 218–220.

4. Шульга А. М. Теоретичне визначення поняття злочинів у сфері земельних правовідносин (земельних злочинів) та їх ознаки. Вісник Кримінологічної асоціації України: збірник тез та доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 20-річчю заснування кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ 12.05.2012 р. // Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції/МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків: Золота миля, 2012. Том 1. С. 210–213.

5. Шульга А. М. Земля як екологічна, соціальна, економічна та правова категорія // Правове життя сучасної України: збірник тез та доповідей міжнародно-правової конференції «15-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2012. С. 441–443.

6. Шульга А. М. Щодо необхідності ефективної протидії проявам корупції у сфері земельних правовідносин // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції в Україні: збірник тез та доповідей науково-практичної конференції (м. Харків 19 квітня 2013 р.)/МВС України, ХНУВС; Кримінологічна асоціація України. Харків, 2013. С. 309–314.

7. Шульга А. М. Земельні ресурси під охороною Кримінального кодексу України // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: збірник тез та доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 19–20 вересня 2013 р.)/ЛДУВС. Львів, 2013. С. 80–85.

8. Шульга А. М. Правопорушення у сфері земельних правовідносин та кримінальна відповідальність // Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: збірник тез та доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 26 жовтня 2013 р.)/ХНУВС. Харків, 2013. С. 53–57.

9. Шульга А. М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні злочини // Від громадянського суспільства – до правової держави: збірник тез та доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23

листопада 2013 р.)/ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 90–102.

10. Шульга А. М. Науково-теоретичне визначення видового об'єкта земельних злочинів через призму земельних правовідносин // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: збірник тез та доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 270–273.

11. Шульга А. М. Земельні злочини в системі Особливої частини КК України // Юридична наука та практика у третьому тисячолітті: збірник тез та доповідей міжнародної наукової конференції (м. Кошице, Словацька Республіка, 27–28 лютого 2015 р.)/Університет Павла Йозефа Шафарика. Кошице, 2015. С. 166–170.

12. Шульга А. М. Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: збірник тез та доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2015 р.)/МВС України; ХНУВС; Кримінологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2015. С. 90–92.

13. Шульга А. М. Правова характеристика ознак об'єктивної сторони земельних злочинів // Интеграция Молдовы и Украины в Европейский союз: правовой аспект: сборник материалов международной конференции (г. Кишинев, Республика Молдова, 6–7 ноября 2015 р.). Кишинев, 2015. С. 100–106.

14. Шульга А. М. Встановлення покарання за земельні злочини // Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: збірник тез та доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 25–26 листопада 2016 р.)/Запорізька міська громадська організація «Істина». Запоріжжя, 2016. С. 105–109.

15. Шульга А. М. Довкілля, як основа кримінально-правової охорони земельних ресурсів // Інноваційні наукові дослідження правового регулювання публічного адміністрування: збірник тез та доповідей міжнародної наукової конференції (м. Люблін, Республіка Польща, 16–17 червня 2017 р.). Люблін, 2017. С. 186–189.

16. Шульга А. М. Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні // Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез та доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 10 листопада 2017 р.)/МВС України; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017. С. 215–218.

17. Шульга А. М. Кримінологічна характеристика злочинів проти земельних ресурсів // Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий вимір: збірник тез доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. С. 208–213.

АНОТАЦІЇ

Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів України: теоретико-правовий аспект. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (доктора наук) за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-

виконавче право» (081 – Право). – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2019.

Наукова робота є першим в Україні комплексним дослідженням, у якому з урахуванням положень чинного законодавства, досягнень юридичної теорії і практики висунуто низку концептуальних у теоретичному та прикладному аспектах положень і висновків, які визначають механізм кримінально-правової охорони земельних ресурсів України, розкривають місце, роль і функції такої охорони.

У дисертації виявлено й вирішено окремі питання теоретико-правових проблем охорони земельних ресурсів України, розглянуто закріплені законодавством засоби забезпечення їх кримінально-правової охорони від суспільно небезпечних посягань. Проаналізовано історичні чинники забезпечення кримінально-правової охорони цих природних ресурсів, вироблено загальнотеоретичну дефініцію юридичної конструкції «злочини проти земельних ресурсів». З'ясовано сутність і характерні особливості видів об'єкта злочинів проти земельних ресурсів України. Запропоновано при визначенні об'єктів розглядуваних злочинів використовувати змішаний (комбінований) підхід. Особливу увагу приділено характеристиці земельних ресурсів як специфічного предмета досліджуваних злочинів. Проведено системний аналіз складів злочинів, які входять до групи злочинів проти земельних ресурсів, виявлено недоліки їх конструкції, сформульовано й обґрунтовано висновки, рекомендації і пропозиції з удосконалення відповідних норм чинного кримінального законодавства. Підкреслено особливості форм реалізації кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів України й заходи їх кримінально-правової охорони.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, земельні ресурси України, злочини проти земельних ресурсів, суспільна небезпека, земельні ресурси, землі, земельні ділянки, ґрунтовий покрив, форми реалізації кримінальної відповідальності, засоби кримінально-правового впливу.

Шульга А. М. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов Украины: теоретико-правовой аспект. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук (доктора наук) по специальности 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» (081 – право). – Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2019.

Научная работа является первым в Украине комплексным исследованием, в котором с учетом законодательства, достижений юридической теории и практики выдвинут ряд концептуальных в теоретическом и прикладном аспектах положений и выводов, определяющих механизм уголовно-правовой охраны земельных ресурсов Украины и раскрывающих место, роль и функции такой охраны.

В диссертации выявлены и решены отдельные вопросы теоретико-правовых проблем охраны земельных ресурсов Украины, рассмотрены закрепленные законодательством средства обеспечения их уголовно-правовой охраны от общественно опасных посягательств. Фундаментом исследования послужили общенаучные и специальные методы научного познания. Проанализированы

исторические факторы обеспечения уголовно-правовой охраны земельных ресурсов Украины, выработано общетеоретическую дефиницию юридической конструкции «преступления против земельных ресурсов». Раскрыты сущность и характерные особенности видов объектов преступлений против земельных ресурсов Украины. Предложено при определении объектов этих преступлений использовать смешанный (комбинированный) подход. Особое внимание уделено характеристике земельных ресурсов как специфического предмета исследуемых преступлений. Проведен системный анализ составов преступлений, входящих в группу преступлений против земельных ресурсов Украины, выявлены недостатки их конструкции, сформулированы и обоснованы выводы, предложения и рекомендации по совершенствованию определенных норм действующего уголовного законодательства Украины. Подчеркнуты особенности форм реализации уголовной ответственности за преступления против земельных ресурсов Украины и меры их уголовно-правовой охраны.

Ключевые слова: уголовно-правовая охрана, земельные ресурсы Украины, преступления против земельных ресурсов, общественная опасность, земельные ресурсы, земли, земельные участки, грунтовый покров, формы реализации уголовной ответственности, средства криминально-правового влияния.

Shulha A. M. Criminal law protection of land resources of Ukraine: theoretical and legal aspect. – *The qualification scientific work published as manuscript.*

The Thesis for Scientific Degree of Doctor of Law (Dr. hab.), Specialty 12.00.08 «Criminal Law and Criminology; Criminal Executive Law» (081 – Law). – Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2019.

The thesis is the first complex scientific research in Ukraine, in which, if take into account the legislation, theoretical and practical achievements, a number of concepts and theoretical concepts and conclusions are put forward that define the mechanism of criminal law protection of land resources of Ukraine, reveal the place, role and functions of such security.

The research of the main issues of criminal law protection of land resources of Ukraine from criminal encroachments, a critical analysis of modern domestic and foreign theoretical developments in this area, legislative and judicial practice point to the particular intricacy, complexity and functional relation on the directions of criminal law policy. The state of development of both sectoral and intersectoral environmental protection and directly land protection legislation, theoretical approaches to the optimization of measures for the protection of land resources as an object of the natural environment, land ownership rights and land use, as well as agricultural activities. A comprehensive solution to the criminal law problems of the general natural resource legislation is too broad to research. It cannot cover all possible features and characteristics of individual natural elements of the natural environment. Therefore, focusing on issues of the criminal law protection of land resources not only as an element of the environment seems to be objective and logical. This allowed to develop the concept of practical criminal law protection of land resources of Ukraine, first of all, from socially dangerous, culpable and illegal encroachments.

The foundation of the research were general scientific and special methods of scientific knowledge. On the basis of well-known ideas and approaches, an own vision of the theoretical and methodological principles of research has been formulated. Based on the dialectical method of scientific knowledge, the ways of scientific search were constructed in the historical-philosophical and philosophical-legal dimension, insofar as the dialectical method can most fully be used to analyze the essence of concepts that characterize the processes of formation, transformation and modern provision of criminal law protection of land resources of Ukraine from socially dangerous encroachments.

A general theoretical definition of crimes against land resources of Ukraine has been developed and their classification has been proposed. The concept of crime against land resources of Ukraine should be a universal and fundamental category. This is due to the fact that it forms the content of criminal law prohibitions regarding land offences. Permits to distinguish crimes against land resources from similar administrative and legal delicts and other related offenses. Inures the best definition of crime syllables in the field of research. Determines the scope of tasks in the process of countering and preventing these crimes. Correct definition of a crime against land resources influences the criminalization and decriminalization of acts that are included in the group of these offenses. It also creates conditions for understanding the legal nature of crimes against land resources as a socially negative category.

The essence and characteristics of the types of crimes' object against land resources of Ukraine have been clarified. It was proposed to use a mixed (combined) approach in determining the objects of these crimes. Particular attention was paid to the characteristic of land resources, as a specific subject of crimes against land resources.

A systematic analysis of the remaining elements of the elements of crimes belonging to the group of crimes against land resources has been carried out, the shortcomings of their design have been identified, proposals have been formulated and substantiated for improving the relevant norms of the current criminal legislation of Ukraine. It was proved impossibility to recognize legal entities as the subject of crimes against the land resources of Ukraine, as this violates the fundamental principles of criminal law. It was determined that the subjective side of crimes against the land resources of Ukraine is characterized either by an intentional or a combined form of guilt (an intentional attitude towards a socially dangerous act and negligence in relation to its consequence).

The features of the implementation forms of criminal responsibility for crimes against land resources of Ukraine are considered. It was determined that in spite of a small degree of public danger of crimes against land resources, it is possible to realize criminal responsibility in all known forms. The paper considers possible means of criminal law protection of land resources. At the same time, criminal liability for socially dangerous encroachment on the land resources of Ukraine is allocated as the main means. There are also other criminal means of protecting land resources from socially dangerous encroachments, for example, necessary defense, extreme necessity, active repentance, etc.

Key words: criminal law protection, land resources of Ukraine, crimes against land resources, public danger, land resources, land, land plots, soil cover, forms of criminal responsibility implementation, means of criminal law influence.

Підписано до друку 06.08.2019 р. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60х84/16. Умов. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.

Друкарня Харківського національного університету внутрішніх справ
61080, м. Харків, пр. Льва Ландау, 27.